

Ö. Kovács József

„Sűritett népnevelő”

*A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959)**

AGRÁRTÖRTÉNETI KÉRDÉSEK?

A kollektivizálás szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, azonban a politikai diktatúra „szocializmus projektje” és a társadalmi gyakorlat ösztársadalmi kérdéssé tette. Az alapkérdésem egyfelől az, hogy az egyéni gazdaságok tömeges felszámolása hogyan és miért történt meg, s mindez milyen közvetlen következményekkel járt?¹ Másrészt a kollektivizálás *társadalomtörténeti laboratórium*² jellege foglalkoztat, amelynek révén számos más, itt nem részletezhető általános problémát is tárgyalni kellene. Így például azt, hogy elégséges magyarázat-e a „szovjet modell”³ követve, a pártállami szóhasználatot átvéve, termelőszövetkezetekről beszélni, vagy a kényszerűen létrehozott üzemformákat más adekvát névvel kell illetni. A kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás a szokásos módon magyarázható-e a szovjet típusú „társadalmi mérnökség” programja, a szükségszerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliók, az egyéni civilizáltság foka, még inkább hiánya ugyanakkora szerepet játszott. A kérdés persze itt nem az, hogy az erőszak kultúrája milyen mértékben volt társadalmi gyakorlat a mindennapokban, hanem az, hogy a politikai hatalmat birtoklók milyen mértékben tekintették normának az általuk generált erőszakot.⁴

A politikai hatalom egyik döntő sajátossága, hogy kizárólag közhatalom, tehát a társadalom közösnek vehető ügyeivel foglalkozik. Többek között ezért a hatalom fogalma közvetlen kapcsolatban áll az uralommal.⁵ Ezt a kölcsönhatást alapul véve, a kollektivizálás ideje alatti magyar politikai rendszer egy voluntarista, a rákényszerített akaraton alapuló diktatórikus modellben írható le, amelyben ugyanakkor a pártállami eszköztár teljes bevetése mellett az államhatalmi erő sokszorozódását egy újabb kikényszerített társadalmi mobilizációval

* A tanulmány a T49424. sz. OTKA-kutatás alapján készült.

¹ 1958-ban 1 580 000, 1962-ben 110 000 agrárkeresőt jelöltek az egyéni szektorban. (Orbán 1972: 218; Valuch 2001: 199.)

² Az identitás és a konfliktusok értelmezésére: Erikson 1991: 19, 404–405; Pataki 2001: 127–155.

³ Az észak-amerikai és a nyugat-európai iparosításra: Scott 1998: 193–222.

⁴ A patológikus történekek tapasztalattörténete önmagában is jelentős kutatási feladat. Vö. Ricoeur 1997; Kiss 2002; Ö. Kovács 2008b.

⁵ Balázs 1998: 21, 67, 221–244; Láncki 2003: 34–36.

és részvétellel érték el.⁶ Ebből a nézőpontból a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete.⁷ Olyan társadalomtörténeti esemény, amelyben a rövid és hosszú időtartamok, lokális és regionális különbségek ellenére, megnevezhetők azok a közös történelmi elemek, amelyeket társadalmi önismeretünk inkább negligál.

Jelenkori perspektívából szemlélve, a kollektivizálást célszerű egy szűkebb és egy tágabb jelentéstartalommal értelmezni. Az általában használt, első jelentésében az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolását és közösnek gondolt üzemek kialakítását, a földek és tartozékok „összegyűjtését” (*collectio*) értjük alatta. Hiányérzetünket fokozza azonban az, hogy ebből mintha kimaradnának az emberek, holott nélkülük nincs értelme a történeti kutatásnak. A kiválasztott időszak társadalmi szereplőit igen különböző helyzetben találjuk, ami egyben a kutatási horizontot is kitágítja. A paraszti és falusi társadalom vertikális és horizontális értelemben radikálisan átrendeződött. A tanulmány címében található problémakör már csak ezért is messze túllép a szűken vett agrár-, parasztság- vagy falutörténeti kereteken. A kollektivizálás a végrehajtási módok és hatások révén egyszerre vidék- és várostörténeti jelenségű.⁸ Ebben a témakörben a kutatási beszédmódok (az eseménytörténettől a kultúrtörténetig) művelőinek mindegyike megtalálhatja a maga kiindulópontjait, ha képes arra, hogy nézőpontokat és léptékeket váltson.⁹

Visszatérve a magángazdaságok felszámolásának és nagytáblákba történő összevonásának kérdéséhez: történeteink minden szereplője tisztában lehetett azzal, hogy a nagyüzemi gazdálkodást a kiszabott idő- és térbeli keretek között csak kényszerrel lehet elindítani. Ez az a közös pont, amelyhez való igazodás az utókorra maradt írásos és audiovizuális történeti forrásokban meghatározza, sajátos színlelésre késztetve konstruálja a beszédmódokat és viselkedésformákat. Egy másik fontos tényező, a „proletárdiktatúra” létezése, amely a kommunista pártvezetés nyilvánosságra hozott szövegeiben visszatérően szerepelt, tehát a kortársi horizontok szempontjából – a mindennapi tapasztalatokon túl – deklarált módon is megjelent. Ebben az esetben mégsem ezt a homlokzatra kiírt elnevezést, hanem a mai nézőpontból, politikatudományi értelemben vett politikai diktatúra kategóriáját tartom fontosnak középpontba állítani. Az érdekel, hogy a látókörbe kerültek a diktatúrában milyen módon értelmezték a változó helyzeteket. Az erőszakos kollektivizálás jelensége elvileg azt a kérdést is felveti, hogy

⁶ A témáról bővebben: Ö. Kovács – Kunt 2009.

⁷ A helyi nomenklatúra köréből idézve: az encsi járási párttitkár „frontális helyzetnek”, a forrói vb-titkár „idegharcnak”, „idegháborúnak” nevezte a tsz-szervezést. A járási pártbizottság mezőgazdasági osztályvezetője szerint: „Voltak bizony olyan parasztok is, akik annyira belemélyedtek, hogy bizony közel voltak az idegösszeroppanáshoz.” Jelentések a tsz-szervezésről. 1960. január 16. BAZML Mezőcsát, MSZMP, Encsi Jár. Biz., 1960. 3. ó. e.; Uo. 1960. január 16. Pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. 1. ó. e. 4.

⁸ A problémakör a „dekollektivizálás” gyakorlata miatt is a jelenig nyúlik.

⁹ A külföldi közelítésmódokra Fitzpatrick 1994; Viola 1996; Bokovoy 1998; Bauerkämper 2002.

vajon hol húzódtak a *politikai* és a *társadalmi diktatúra* határai, még pontosabban, lehet-e ez utóbbiról igazolt módon beszélni.

A fentiekben megfogalmazottak mindegyikére itt nincs lehetőségem válaszolni.¹⁰ Az azonban – a kollektivizálást mennyiségi és minőségi tekintetben társadalomtörténeti eseményként, dinamikus folyamatként értelmezve – a jövőben logikusnak tűnik, hogy elszakadjunk az eddigi szűk értelemben vett agrártörténeti ábrázolásmódoktól.

Az itt olvasható szöveget módszertani tekintetben leginkább politikai társadalomtörténetként határozom meg. A korábbi, több mint egy évtized államosítási történéseivel, a hagyományos vidéki, paraszti létformák széttörésével (kulák- és egyházüldözés, beszolgáltatás, tagosítás, politikai kampányok és kriminalizálások, 1956 és a megtorlás) itt nem foglalkozhatom. Az 1957/1958 és 1961 közötti kortársi összefüggésekből az igen meghatározó 1958–1959. év történéseire fogok koncentrálni.¹¹ Ezt részben az indokolja, hogy ekkor indult meg az egyéni gazdálkodási- és életformák tömeges felszámolása, másrészt ezen időszak átfogó tárgyalása alapvető hiányossága a jelenkor-történetírásnak. Arra törekszem, hogy a különböző kortársi értelmezési és gondolkodási horizontokat, azok észlelési, tapasztalati és alkalmazkodási szintjein mutassam be. A történetek szereplőit cselekvő alanyként fogom fel, akiknek változó emberi arcai, reakciói itt csak részben jeleníthetők meg. Szándékosan hagytam ki a visszaemlékezéseket, azok ugyanis más típusú tárgyalásmódot feltételeznek. Ehelyett a kollektivizálási kampány irányítóinak, döntéshozóinak megnyilvánulásait és a lokális terekben érintett társadalmi szereplőinek akkori reakcióit figyeltem. Az információk, a történeti források gyűjtési és keletkezési helyéről csupán azt említhetem meg, hogy a párt-, tanácsi-, hivatalos, vagy ún. szigorúan bizalmas iratokat egy tematikus rendnek alávetve válogattam, a kódolásokat a lehetséges módon dekódoltam és arra koncentráltam, hogy nyilvánlegesen mi, hogyan és miért történhetett.

¹⁰ A témáról lásd például: Ö. Kovács 2008a, 2008b; Ö. Kovács – Kunt 2009.

¹¹ A forradalom előtti tsz-szervezetek valóságos súlyát, a különböző kényszereket és erőszakos beavatkozásokat önmagában is érzékelteti az, hogy azok többsége feloszlott. A magyarországi kollektivizálás történetében 1957-ben és részben az 1958-ban történt szövetkezések, vállalkozások bizonyos határig valóban „önkéntesnek” tekinthetők. Ugyanakkor az egyéni gazdaságok többsége újraindult, a tsz-ek részesedése az agrártermelésben csupán 5–10% volt. Az ekkori tagsági összetétel azt is tükrözi, hogy az üzemformák mennyire a lokális, nyers életesélyek és képességek mentén alakultak. A pártnyelv szerint is agrárproletárnak nevezett réteg elsősorban a tsz-ekben tömörült. 1956. március 31. és 1957. március 31. közötti arányuk 37,6%-ról 57,4%-ra emelkedett. Ezzel párhuzamosan a középparasztok aránya 26,6%-ról 15,3%-ra, a kisparasztoké pedig 35,8%-ról 27,3%-ra csökkent. (Pető – Szakács 1985: 433–440; Honvári 1997: 568–570; Valuch 2001: 195; Varga 2003: 304; Jelentés a tsz-ekről. 1957. május 29. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 84. ő. e.)

A NÓMENKLATÚRA FORMÁLIS ÉS INFORMÁLIS HORIZONTJA

Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) 1958 augusztusában szigorúan bizalmasnak szánt helyzetfelmérésében sorra vette a kollektivizálás tényezőit.¹² Milyen jövőképet festettek a falu- és vidékpolitikában a nyilvánosság előtt, és – kimondva-kimondatlanul – milyen tényleges lefutással és következményekkel számoltak? Először is, folytonosan a távoli jövőbe tolt „fejlett szocializmust”, a „dolgozó nép állandóan emelkedő életszínvonalát”, a „termelési színvonal” és a „legfejlettebb technika segítségével a kapitalista országokat lényegesen meghaladó mértékű fejlesztését”, a „megtermelt értékek igazságos, munka szerinti elosztását”, az iparban, a kereskedelemben és a bankszervezetben már kialakított „szocialista termelés és gazdálkodás útját” ígérték. A magyar mezőgazdaság „kisüzemi rendszerét és szétaprózottságát” a termelés emelésének „legfőbb akadályaként” nevezték meg, amelyek nem állják meg helyüket külföldön. A „gazdasági törvényszerűséggel” indokolták a „kapitalista országokban a kisárutermelő parasztgazdaságok tömeges tönkretételét”, a „szocializmust építő országokban pedig a paraszti erők önkéntes szövetkezeti összefogását”.

A pártvezetés által konstruált mítosz szerint a „szocialista mezőgazdasági nagyüzemet” a Szovjetunióban megvalósultnak, Kínában, Bulgáriában és Csehszlovákiában pedig „uralkodónak” tekintették, míg ehhez képest Romániában, az NDK-ban és Albániában, illetve „más népi demokráciákban” „jelentős előrehaladást” értek el. Az egyik fontos külpolitikai célkitűzést a Szovjetunióval együtt az USA megelőzésében jelölték meg.¹³

1958 augusztusában meghatározták az 1965-ig végrehajtandó feladatokat: a tsz-szektor túlsúlyba kerülését és a „proletárdiktatúra megszilárdítását”. Azt is világossá tették, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezéséért indított fokozott harcot a pártnak kell szerveznie, irányítania”. A pártvezetés tisztában volt azzal, hogy 1958 végétől a legnagyobb kérdés a földdel rendelkező kis- és közép-parasztok tsz-taggá kényszerítése. Ebből a célból határoztak a földjáradék fizetéséről.¹⁴ Azt is megfogalmazták, hogy az 1958. augusztusi állapot szerint a tsz-tagok egykori állatainak, vagyontárgyainak, az évelő kultúrák ellenértékét a „belépés után egy vagy néhány éven belül – főleg állami hitelből – megtérítik”. Azt is érzékeltették ugyanakkor, hogy ez egyrészt alig teljesíthető teher a tsz-eknek, másrészt a beléptetéssel megcélzottakat távol tartja a kollektív gazdaságtól: „Ez az oka annak, hogy a belépés előtt többnyire igyekeznek megválni állataiktól, felszereléseiktől.” A politikai vezetés a helyzet megoldására alkalmasnak vélte a szövetkezeti részjegyek bevezetését. Ennek értéke a tsz-be került vagyontárgyakéval egyezett volna meg. Az alakuló tsz-közgyűléseknek kellett elhatároznia, hogy

¹² Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹³ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e. A döntéshozók külpolitikai szempontjaira: Varga 2009.

¹⁴ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

a belépő tagok kötelesek a „közös vagyonhoz”, az oszthatatlan alaphoz a részjegy 20–25%-ával hozzájárulni. A tagoknak a későbbiek során 5–10%-os „kamatjellegű” térítést kellett volna adni. A KB azzal is tisztában volt, hogy a fiatalok egyáltalán nem motiváltak a tsz-munka iránt, többségük nem kap fizetési előleget, nem működik a munkaegységrendszer, megoldatlan a tsz-ek jogvédelme és az idős tagok nyugdíjazása.

Regionális tekintetben is mérlegelték a kollektivizálásra kijelölt területek adottságait: a KB „az átlagosat meghaladó mértékű fejlődésre reális lehetőséget” látott Békés, Fejér, Szabolcs és Szolnok megyében. Inkább a szántóföldi növénytermesztő vidékeket vették számításba, ahol szerintük viszonylag jól működő kollektív gazdaságok voltak. Nem kevésbé számított, hogy ezeken a területeken sokkal nagyobb arányú volt a szegényparasztság, sőt a „parasztság jelentős forradalmi hagyományaival” is számoltak, s itt 1956 is „viszonylag kisebb megrázkódást okozott, mint máshol”.¹⁵

A tervben a kollektivizálási kampányt megelőzte az ún. előkészítő bizottságok megalakulása. Az irányítók és részben végrehajtók elsősorban a helyi párttagokból, a megyei szinten megszervezett 50–100 fős „aktívából” és még egy 20–50 fős külön megyei státusba került csoportból álltak. Erre a célra évente 25 millió Ft-ot szántak. A kiemelten kezelt propaganda-hadjárat mellett a pártbizottság kijelölte a határrészeket, a tanáccsal együtt felmérték, hogy konkrétan kik azok a gazdák, akiket be kell szervezni a tsz-be. A nyilvánosság számára egyértelművé tették, hogy az előkészítő bizottság megalakult, amit egyben döntéshozó, „fejlesztési bizottságnak” is tekintettek. A településre vonatkozó, ún. mezőgazdaság-fejlesztési program alapján létrehozták a „speciális brigádokat” (elsősorban a tanács végrehajtó bizottsági (VB) tagjai közül, mezőgazdasági osztályvezető, agronómus, állattenyésztési felelős, állatorvos, Magyar Nemzeti Bankot képviselő tagokból), akik egyrészt a tárgyi feltételek (például műtrágya, növényvédőszer, építőanyag) felmérésével foglalkoztak, másrészt különböző tanfolyamokat szerveztek.

A legátfogóbb célnak a „szétszórt földek összevonását” tekintették. Általános tagosítást akkor rendeltek el, ha 4 ezer katasztrális hold (kat. h.) alatti területen a gazdák 70%-a, 4 és 8 ezer kat. h. között 80%-a, 8 ezer kat. h. felett pedig 90%-a a kollektív gazdaság tagja volt.¹⁶

Az állami gazdaságok meglévő birtokain túl, a kollektivizálásra kijelölt terület nagyságát 8 620 000 katasztrális holdban határozták meg. Erre vonatkozóan több területfoglalási forgatókönyv is készült. Az első hároméves terv a mezőgazdasági szektor 70%-os kollektivizált arányával, a második változat pedig 60–65%-kal számolt. Az első tervben a tsz-ek közvetlen beruházásai a hitelekkel együtt 4,5 milliárd, a másodikban 5,7, a gépberuházások esetében 5,8, illetve 6,5 milliárd Ft-ot jelentettek. Már akkor is sokkal lényegesebb és egyértelműbb

¹⁵ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹⁶ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

volt azonban, hogy míg az elsőben a KB 3,3 milliárdot, addig a másodikban 4,7 milliárd Ft-ot „hiányként” nevezett meg. Az emberek sorsáról ebben a tervben nem vagy csak a gépesítéshez igazítva volt szó.¹⁷

A mindenkori politikai hatalom a társadalmi-foglalkoztatási csoportok fogyasztási színvonalát rendszerint figyelembe veszi a döntéshozatalban. A kollektivizálási kampány befejező szakasza előtt a következő – statisztikai kategóriákba rejtett – helyzetkép a kortársi feltételezhető tapasztalatok szempontjából is tanulságos. Az 1958. szeptemberi belső jelentések szerint a nemzeti jövedelem 20%-kal, az egy főre eső fogyasztás 8,8%-kal haladta meg a 1956. évit, és 17,4%-kal az 1955-ben rögzített szintet. A statisztikában a munkások és az alkalmazottak egy főre eső fogyasztása közel 9%-kal meghaladta a parasztságét.¹⁸ A KB Mezőgazdasági Osztálya által készített jelentés egyértelműen fogalmazott a különbségekről és a várható gazdaságpolitikai döntésekről:

„Ezek a számok azt mutatják, hogy 1956 végén és 1957-ben hozott gazdaságpolitikai rendszabályok lényegében nem változtatták meg a munkások és alkalmazottak, ill. a parasztság közötti jövedelemarányokat, ill. a fogyasztási arányokban a munkásosztály javára történt eltolódás. Az 1958. évi népgazdasági terv a parasztság reáljövedelmét a tavalyinál alacsonyabbra irányozta elő. Ezt célozza a felvásárlási árak csökkentése és az adóemelés.”

Az átlagszámítás szerint 1957-ben a munkások és alkalmazottak reáljövedelme 10 979 Ft, a parasztságé ennél 34%-kal kevesebb, 7 242 Ft volt. Elvégeztek egy olyan számítást is, amelyben az előbbi két rétegnél nem vették tekintetbe a kisegítő gazdaságokat és a parasztok körében a munkabért, ebben az esetben a munkások és az alkalmazottak reáljövedelme 9 853 Ft, a parasztoké 6 463 Ft volt.¹⁹

Az itt felsorolt adatoknak és az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban tanúsított részvételben. A falvakba küldött agitátorok, köztük az ipari munkások jelentős része – szemben a propagandával – nem szövetségest látott a parasztagzadákban.

¹⁷ Az MSZMP KB határozati javaslata. 1958. augusztus 7. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 348. ó. e.

¹⁸ Tájékoztató az 1957. évi jövedelemről és fogyasztásról. 1958. szeptember 16. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 366. ó. e.

¹⁹ Tájékoztató az 1957. évi jövedelemről és fogyasztásról. 1958. szeptember 16. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 366. ó. e.

KAMPÁNYÍGÉRETEK

„Nyugdíjas paraszt: Ilyenre ki gondolt volna! Öregség felé közeledő mezőgazdasági munkásaink és kisparasztjaink vágyakozva gondoltak a szegény vasúti őr, vagy hivatalszolga kicsinyke nyugdíjára, ami igen szerény megélhetést, de mégis némi függetlenséget biztosított és nem dobta oda a szegény, munkaképtelen öreget irgalomból eltartottak sorába.”²⁰

„A termelőszövetkezet nemcsak a munkát könnyíti meg és teszi gyümölcsözőbbé, nemcsak anyagi, szociális és kulturális előnyöket nyújt, hanem azt is jelenti, hogy a külön-külön célokért – sokszor egymás ellen – küzdő emberekből, családtagokból, egy egész tanyarendszert vagy falut változtat közös, nagy családdá.”²¹

Az 1956-os forradalom leverése után az erre a feladatra specializálódott és régi-új technikákat alkalmazó agitációs és propaganda apparátusbeliek maximálisan figyelembe vették a sajtótermékek, a röplapok, a plakátok, a rádió és a televízió hatásait. Három irányban jelölték ki a tevékenységüket: a „pozitív program magyarázása”, „az ellenség leleplezése”, „az ellenpropaganda megzavarása”.²² A kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat volt az 1957. évi karhatalmista terror, aminek magatartást szabályozó, látható és láthatatlan nyomai olykor a történeti forrásokban is felbukkannak.²³ Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusában már minden járásban megfelelő számú munkásöregység volt.²⁴ Kádárék az év második feléig végrehajtották az 1956-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótevő hírében álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését is. A pártállami apparátus és erőszakszervek számára új irányelveket szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálás hadjárata.²⁵

A pártállami vezetés számára a kollektivizálás szempontjából fontos „műveleti terület” volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét. Erről a helyzetről 1958 szeptemberében már azt jelentették, hogy a kulcspozíciókat ismét visszaszerezte a politikai rendőrség és a pártszervezet.²⁶ Nem sokkal később, 1958

²⁰ Agitációs érvek 1959: 19.

²¹ Agitációs érvek 1959: 19.

²² Jelentés az 1956. december 28–29-i értekezletről. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 1. ő. e., 1–2.

²³ Feljegyzés, 1957. március 26. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 1. ő. e., 43–44.

²⁴ Feljegyzés, 1958. május 17. MOL M-KS-288. f. 22. cs. 1957. 275. ő. e.

²⁵ A megyei és járási ügyészségek, bíróságok külön szempontok szerint és igen súlyos ítéleteket szabtak ki minden apró, verbális kijelentésért, ami a tsz-szervezés ellen irányult. Az agrárvilágban utazó és állandó ügynökök sora rendszeresen beszámolt ezekről. (MOL XIX-B-14. ORFK 387.d. 1961.)

²⁶ Köztudott, hogy az egyházközségek működése az állami finanszírozástól is függött. (Információs jelentés, 1958. szeptember 22. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 373. ő. e.)

novemberében került sor a tanácsi „választásokra”, amelyek alakulása szintén nem volt közömbös az akkori állami vezetés számára, erőfelmérésnek tekintették azt a kollektivizálás szempontjából is. Érdekes, hogy miképpen kötötték egyesek össze a tanácsválasztást a kollektivizálással: „Több helyen pedig az ellenség azt hírszeli, hogy azoknak, akik az összeírólapot aláírják, be kell lépniük a tsz-be is.”²⁷

A mindennapi pártállami propagandában a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének” feltételeit mindenekelőtt a „proletárdiktatúrában” és az államosításban, a „szocialista nagyiparban” jelölték meg. A parasztságot mint egységes tömeget állították a színpadra, akiket ezen instrumentalizálás szerint csak „kulturforradalom” révén lehet kiemelni az „évszázados kötöttségből”. Az agitátoroknak azt tanították, hogy a művelődés útja a nagyüzemen keresztül vezet. A tsz-be való belépés „önkéntessége” azonban már a felkészítés során azt jelentette, hogy a döntést egyáltalán nem szabad a gazdákra bízni, hanem „felvilágosítással” kell őket „segíteni”.²⁸

A kollektivizálási kampányban első helyen az észak-amerikai, a kanadai, a dán és a svéd példák szerepeltek, sőt ebben az összehasonlításban a nyugati közgazdászok véleményének szelektív válogatása is megjelent. Más megyékhez hasonlóan, például Bács-Kiskun megyében egyetlen elem középpontba állítására koncentráltak: a nagy erő- és munkagépek üzemi használatára, amely ötezer hektáron felül volt igazán jövedelmező. Az agitációs tematizálásban visszatérően szerepelt a kis- és nagyüzemi munkanapok számának összevetése; a több húst, zsírt, élelmiszert, ipari növényt termeszto nagyüzem előnyei, amely a Szovjetunióban, Kínában, Bulgáriában, részben Csehszlovákiában és Romániában megvalósult; a tsz előnyös a gyerekek iskoláztatása, a jobb ruházkodás, a villanyellátás szempontjából; a régi, családon belüli vagyonviták, szomszédsági konfliktusok, a „kulák kizsákmányolás” kiiktatása is lehetséges általa, szemben a „régii világgal”, amelyben „így vált az ember az embernek farkasává a kisparaszti birtokok táján is”. A „paraszti műveletlenséggel” magyarázták, hogy a parasztság kiszolgáltatottja lett az ügynököknek, az ügyvédnek, a „hordósónok képviselő-jelöltnek”. Ez utóbbi torzképből vonták le következtetésként: „[a] paraszt tehát még ilyen értelmezésben is rab volt, rabja a saját szellemi sötétségének, s emiatt prédája az uraknak. A függetlensége, szabadsága tehát itt nem más, mint külső máz és önámítás.”²⁹

Az agitátorok felkészítése során főként abból indultak ki, hogy a „parasztság állásfoglalása sokban az asszonyoktól függ”.³⁰ Ennek megfelelően ők váltak az agitáció legfontosabb célpontjaivá. Tsz-tagság és meghatározott munkaegység elérése esetén ígértek nekik szülei, anyasági segílyt, ingyenes terheségvizsgálatot, baba-

²⁷ Információs jelentés, 1958. szeptember 28., 1959. január 24. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 376. ó. e., 425. ó. e.

²⁸ Agitációs érvek 1959: 3. A Komárom megyébe látogató Fock Jenő is „rendreutasításról” beszélt a kollektivizálás kapcsán: „Ne akarjunk úgy gondolkodni, hogy a »paraszti lelkület érzékeny, jaj meg ne bánssam.« Ezzel lehet inkább megbántani.” Az MSZMP Komárom megyei Bizottságának iratai, 1960. március 3. KEML MSZMP II. f. 8. ó. e. 10.

²⁹ Agitációs érvek 1959: 3.

³⁰ Agitációs érvek 1959: 15. A szervezett tiltakozások, felvonulások résztvevői rendszerint nők voltak. Ö. Kovács 2008a.

kelengyét; elsősorban az apa jogán megállapított családi pótlékot (210 Ft) három 10 éven aluli gyerek és az előző évi munkateljesítmény esetén. A családok számára ingyenes egészségügyi, SZTK-ellátás a tsz-szel kötött érvényes megállapodás alapján volt lehetséges.³¹ Öregségi nyugdíj azoknak a 65 éves férfiaknak és 60 éves nőknek járt, akik legalább 20 év tsz-tagsággal rendelkeztek. Ugyanakkor ezt olyan módon „könnyítették” meg, hogy aki 1960. december 31-ig tsz-tag lett, az 10 év után nyugdíjba mehetett. Azok, akik 1953 előtt lettek tsz-tagok, egyéb meghatározott feltételek alapján elvileg 5 év után kaphattak nyugdíjat.³²

A hagyományosnak tekintett parasztság történelmében az ezt megelőző egy-két évtized radikális széttöredezettségét, a régi életforma megszűnését élet-szerűen illusztrálja a „nyugdíjas paraszt” kategóriájának megjelenése a kortársi jövőképekben. A kampányban azt ígérték, hogy a tsz-tagok keresetéből havi 27 Ft nyugdíjjárulékot számolnak. A havi fizetést 315 Ft-ban állapították meg, amely 1957. január 1. után 1%-kal mindig emelkedik. A mások gondozására szoruló nyugdíjasnak 430 Ft-ot számoltak.³³

A propaganda szerint „jobb élet”, „nyugalmasabb”, a „nehéz robottól fel-szabaduló napok” és a „tisztas öregség” jövőképe nem csupán a parasztok, hanem a pedagógusok, az agronómusok, az orvosok alapvető érdeke is volt. Így ők is a kampány célpontjaivá váltak.

BEKERÍTÉS. A TERROR TÁRSADALMI GYAKORLATA

1959 tavaszáig az ország szántóföldjeinek 55,1%-át betagosították a tsz-ekbe. Az első áttöréseket a dunántúli megyékben (elsősorban Győr, Veszprém, Komárom, Fejér) és a kezdettől kiemelt Szolnok megyében érték el.³⁴ Az alábbi táblázat adatai alapján számszerűsíthetően is látszik, hogy az átfogó kollektivizálási hullámok kezdetben a földnélkülieket, majd fokozatosan a kisebb-nagyobb bir-tokkal rendelkezőket is bekényszerítették a tsz-ekbe.

A pártállami vezetés a gazdaságföldrajzi és szociális adottságok, a politikai hatalom szervezettsége alapján végül az osztrák határhoz közeli Győr megyét jelölte ki elsőként kollektivizálandó területté, ezért az ott 1958 végén megkezdett hadjárat logikája és tapasztalata minden szereplő számára tanulságos volt. A belső nyilvánosságban terjesztették – a szomszédos Veszprém megyei történések alapján is – azt az általános véleményt, hogy a korábbi kis tsz-ek megalakításával szemben a „legjobban bevált mód” az „egész község tsz-be szervezése”.³⁵ 1959 elején több megyében folytattak „egyéni elbeszélgetéseket” a kollektivizálásról.

³¹ A tömeges igény miatt lényeges ígéret volt az ár 15%-os térítése melletti gyógyszer- és gyógyvíz-ellátás, valamint kórházi ápolás. (Agitációs érvek 1959: 18.)

³² Agitációs érvek 1959: 17–19.

³³ Agitációs érvek 1959: 19.

³⁴ PTO-jelentés, 1959. február 28. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 446. ő. e.

³⁵ PTO-jelentés, 1959. február 13. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ő. e., 436. ő. e.

Az előkészítő kampány részeként „mezőgazdasági politikai akadémiát” szerveztek, az itt bemutatott film többek között a Horthy-rendszer paraszti nyomorát volt hivatva igazolni. A pártállami propaganda mellett ugyanakkor egy más típusú kommunikáció is megindult a „klerikális reakció” ellen.³⁶

1. táblázat

A „termelőszövetkezeti családok” megoszlása a bevitt földterület alapján

Időpont	Föld nélkül (%)	7 kat. h.-nál kevesebb területtel (%)	7–15 kat. h. közötti területtel (%)	15 kat. h.-nál nagyobb területtel (%)	Nem mezőgazdasági foglalkozású (%)	Összesen (%)
1958. 12. 31.	53,3	26,0	14,5	1,4	4,8	100,0
1959. 03. 31.	20,5	46,9	25,8	4,7	2,1	100,0

Forrás: Oros (szerk.) 1994: 267.

A Győr és Veszprém megyei kampányterveket az ország más területén is nyomon követhetjük. Szolnok megyében az egyik „agitációs brigád-jelentés” részletesen beszámolt a kollektivizálási hadjárat módszereiről, ami lényegében a következő elemeket tartalmazta: célkijelölés, gazdanévsor összeállítása, lokális földkérdés feltérképezése, propagandisztikus jövőkép, rendőri biztosítás, egyéni foglalkozás, megtörés. Konkrétan a kunhegyesi és a tomajmonostorai tapasztalat azt mutatta, hogy a gazdák megtörésében a harmadik nap volt a fordulópont. Más településekhez hasonlóan egy-egy, főleg presztízzsel rendelkező középparaszti személy aláírásának kikényszerítése után tudták beléptetni a helyiek többségét.³⁷

A kollektivizálási kampány erősödésével párhuzamosan rendszeres jelzések voltak arról, hogy a párt- és a tanácsi vezetők egyáltalán nem egységesek a szervezést illetően, vagyis ők maguk sem akarták feladni földjeiket. Januárban ezt így fogalmazták meg: „Nagy elzárkózás volt az egyénileg dolgozó párttagok, közösségi funkcionáriusok részéről. Ezek általában nem szóltak hozzá, hanem az aktíva szünetében beszélgettek egymás között, s legtöbbször úgy nyilatkozott, hogy »most már nincs kiút, előbb-utóbb be kell lépni a tsz-be«. Baranya megyében ezen elvtársak az aktíva után egy italboltban gyűltek össze azzal, hogy »búcsúznak az egyéni gazdálkodástól«. Pest megyében több vezető és üzemi funkcionárius a gyűlés közben tiltakozásképpen elhagyta az aktíva összejövetelt.” A sok

³⁶ PTO-jelentés, 1959. január 24. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 425. ó. e. Külön kutatási feladat lenne az egyes felekezetek papjainak kollektivizálással kapcsolatos viselkedésének tanulmányozása. Annyi mindenestre elmondható, hogy az ellenagitációtól a tsz melletti kiállásig, illetve a könyvelői tevékenységig terjedően széles tablókép vázolható fel. Lásd például: Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 1–10.

³⁷ Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ó. e., 98–100.

rosszul működő tsz egyáltalán nem volt vonzó. Ezt a véleményt jól illusztrálja a következő idézet: „A legtöbb tsz tag csak arra törekszik, hogy minél több munkaegységet szerezzen. Ezért fordulhat elő olyan eset – ami a Pest-megyei aktíván is elhangzott –, hogy az egyik tsz-ben a répa kiszedése előtt kapálták meg azt, csak azért, hogy több munkaegységük legyen.”³⁸

Győr megyében 1959 februárjában 31 „szövetkezeti község” átalakítása után a következőképpen összegezték a módszereket és a tapasztalatokat.³⁹ Tagadták, hogy erőszakkal történt volna a szervezés, azt hangsúlyozva, hogy az eredmény érdekében „nem további magyarázásra, hanem a munka irányítására volt első-sorban szükség”. Beosztották a járásokat, az aktívaüléseken egyeztettek a szereposztást, majd hangos híradón és egyéb módon „közölték a község egész lakosságával, hogy a szervezőmunka megindult, kérték a dolgozó parasztokat, hogy az őket felkereső aktívákkal beszéljék meg problémáikat. A parasztoknak nagyon tetszett az, hogy őszintén beszélnek, valamint az is, hogy nem külső népnevelő hadsereggel, hanem helyi emberekkel és megyei, járási vezetőkkel végzik e munkát. Tetszett továbbá, hogy a járási és megyei vezetők nemcsak leszaladtak a községbe, hanem huzamosabb ideig éjjel-nappal ott tartózkodtak, bármelyik percben készek voltak beszélgetni.”

Kezdetben Farád községben értek el eredményt, ami nyilván annak is köszönhető volt, hogy a „parasztok között kialakult hangulatot a megye és járás vezetői helyesen értékelték és ezért olyan álláspontra helyezkedtek, hogy ahol reális lehetősége van az egész község tsz-útra vitelének, addig ott maradnak, míg ez meg nem történt.” Hetente értékelték a helyzetet, s ahol befejezettek nyilvánították a szervezést, ott egy-egy tanácsi és pártembert is hagytak, aki mintegy biztosította a terepet és közvetlen összeköttetésben állt a vezetőséggel.

A „problémákat”, amelyeket egyébként hivatalosan tagadtak, a következőképpen tállták:

„Bár a munka során törvénytelenések nem fordultak elő, azonban a nagyarányú átszervezés egyes üzemi vezetőkre olyan hatást gyakorolt, hogy az üzemükben dolgozó kétlakiakat fizetés nélküli szabadságra hazaküldték azzal, hogy két hét múlva jelentkezzenek és mondják el, hogy hozzátartozóik beléptek-e már a tsz-be. Erre a megyei pártbizottság időben felfigyelt és a leghatározottabban utasította a kommunista igazgatókat, hogy azonnal szüntessék meg ezt a gyakorlatot. Ez megtörtént és mindössze talán 50 fő volt az, aki a helytelen intézkedés nyomán egy, vagy két napra fizetés nélküli szabadságon volt.”⁴⁰

Másik problémaként nevezték meg az igazgatási tevékenységet, ami konkrétan arra is vonatkozott, hogy igen nehéz volt a tsz-tagokat munkába állítani. Kiemelték továbbá a tárgyi feltételek hiányát, a tavaszi munka elindításának nehézségeit,

³⁸ PTO-feljegyzés, 1959. február 6. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 430. ő. e.

³⁹ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ő. e.

⁴⁰ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ő. e.

többek között azt, hogy a gépállomások kapacitása nem volt megfelelő, illetve megemlítették, hogy „gyors megoldás” lenne további politikai munkatársak és szakkaderek terepre küldése. Utólag is jól látható, hogy a jelentés elsősorban a kaotikus, gazdátlanságot eredményező állapot, a korábbi társadalmi-gazdasági miliók széttrésztését próbálta leplezni. Az elfedéssel szembeni életszerű helyzetre a befejező részben a szokásos eufemizáló módon utaltak:

„Az eddigi eredmények felülmúlták a Győr-megyei vezetők elképzeléseit, [...]. A további fejlődés természetesen újabb problémákat vet fel, amelyeket gyorsan kell megoldani, mert megoldatlanságuk az őszi nagyobb arányú fejlődést lehetetlenné tenné.”⁴¹

A kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy a sikerként bemutatott eredményt a bekerítések és a brutalitások révén érték el. Az akkori atmoszférának egyik illusztratív példája a rádió egyik riporternőjének levele volt, amiben beszámolt arról, hogy a helyi vezetők nem vagy alig voltak hajlandók nyilatkozni a szervezésről. A nomenklatúrán belül is megrázó hatású Győr megyei erőszakos kollektivizálás láttán a helyszíneket bejáró rádió-riporternő a pártvezetéshez fordult, idézve tanácsi vezetőket:

„A rádióban nem lehet azt elmondani, hogy mi milyen módszerekkel agitáltunk. Amikor bementünk a paraszthoz, nem kukoricáztunk, megmondtuk: »vagy aláírja a belépési nyilatkozatot, vagy nem, a földjét akkor is betagosítjuk.« Rábatamásiban az elvtársak ezt mondták neki: »Ebben a forradalmi helyzetben nem tanácsos riportot készíteni, illetve riportban elmondani, hogyan alakult meg a termelősövetkezet, mert többet ártunk, mint használunk. Ez ugyanis felkavarná a kedélyeket.« Szintén a rádióból írtak a KB-nek, hogy egy „acsalági egyéni gazdát, mert nem akart belépni a termelősövetkezetbe, összetörték, a fejét a falba verték és lenyalatták vele a falat.”⁴²

Egy-egy településre több száz fős agitációs brigádot küldtek ki, akik végig rendőri közreműködéssel járták a kiszemelt házakat.⁴³ Mezőtúrról azt jelentették, hogy a 400 fős agitátorcsoport 60%-a tsz-tag volt, amely arány érzékelteti a kampányban való társadalmi részvétel összetettségét is. A párt és állami apparátus, a rendőrség, a munkásörtség, az iparban dolgozók, a diplomások különböző csoportjai mellett a már beléptetett parasztok is besorolódtak ide. A preszsiós eszközök és az erőszakos szervezetek jelenléte ellenére a legfontosabb termelési kérdések, mint például a vetőmagellátás és az állattartás feltételei tisztázatlanok

⁴¹ PTO-feljegyzés, 1959. február 2. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 427. ó. e.

⁴² Közérdekű bejelentések, 1959. február 4. GYSML MSZMP, 1. f. 13. f. cs. 17. ó. e.

⁴³ Az egyenruhásokon túl ügynököket is foglalkoztattak. Erre egy későbbi példa: Szolnok megyében 1961 júliusában közel 70 fő jelentett a mezőgazdaság területéről. Szolnok megyei jelentés, 1961. augusztus 3. MOL XIX-B-14. ORFK 387.d. 50–439/84/1961.

voltak a döntéshozók számára is. Mindemellett nap mint nap érkeztek a hírek a kilépő tsz-tagokról.⁴⁴

Több konkrét példán nyomon követhetjük a tömeges kollektivizálást. A jász-apáti járásban 1959. január 10-ére nyolc községben szervezték meg az 1579 fős aktívát:

„zömében tsz-tagokból, állami gazdaságok, gépállomások dolgozóiból és vezető beosztású elvtársakból. Az aktívák párosan be vannak osztva egy-egy község, vagy határrészen és általában 3–4 parasztcsalád rendszeres látogatására, illetve megnyerésére kaptak megbízást. Az említettekén kívül mintegy 300 elvtárs foglalkozik az agitációs munkával, állandó jelleggel (reggeltől estig), mint a központi agitációs gárda tagjai, zömében párttagokból, tsz vezetőkből és más, e munkára alkalmas elvtársakból, akik együttműködve a megyei és járási pártbizottságok által kiküldött elvtársakkal e munka irányítását látják el.”

A hódító hadjárat logikája alapján végrehajtott tervről végül azt jelentették, hogy így körülbelül két hét alatt 431 főt, 2285 kat. h. földdel léptettek be.⁴⁵ Ahol nem érték el a kívánt eredményt, ott a következőképpen jártak el:

„10–12 paraszttal foglalkozunk egyszerre, úgy, hogy naponként 3–4 népnevelőpár is felkeresi. Másrészt írunk, vagy más egyéb módon keressük meg fiaikat, hozzátartozóikat, akik különböző iskolákban tanulnak, vagy a közigazgatás különböző területein tevékenykednek és ők is foglalkoznak szüleikkel, ill. hozzátartozóikkal a tsz-be lépést illetően.”

A nyílt zsarolásokba és az állami eszközökkel megszervezett presszióba a propaganda révén is bevonták a közvetlen, rendszerint már nem az agrárgazdaságban dolgozó hozzátartozókat, ami a politikai diktatúra társadalmiasításának egyik formája volt.⁴⁶ Mindez persze ambivalens viselkedésforma maradt, erre utal a törökszentmiklósi járásban fekvő Tiszabó példája:

„[...] azok a parasztok, akik beléptek a tsz-be, egy részük be lett vonva az agitációs munkába. E községben tapasztalható azonban olyan jelenség, hogy a tsz-be lépett parasztok egymás nyakába borulnak és sírnak, hogy [...] oda van, amit eddig kuporgattunk.”⁴⁷

A tanácsolás beidézéseket mint megfélemlítési eszközt kezdettől fogva alkalmazták. Ezt állítólag a megyei párttitkár levele után mérsékeltek, ami viszont az

⁴⁴ Tsz-jelentések, 1959. február 10. és 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 1–10.

⁴⁵ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 20–28.

⁴⁶ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 20–28.

⁴⁷ Tsz-jelentések, 1959. február 19. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 40–43.

egyéb – írásos nyomot nem hagyó – módszerek elterjedését fokozta. A tiszasasi bekerítés körülményei több szempontból is reprezentatívak:

„Újabb állomáshelyünkön Tizasason is azzal a módszerrel dolgoztunk, mint Kunhegyesen. Itt is feltérképeztük a területet és megcsináltattuk a névsorokat. Itt annyiban volt könnyebb a munka, hogy tanyák nem voltak, mint Öcsödön, ellenben a szőlőterületek nehezítették a szervezést. A dolgozó parasztoknál kint igen komolyan beszélgettünk és egy-egy helyen sokszor fél napot is eltöltöttünk, míg sikerült meggyőzni őket igazunkról. Az időt nem sajnáltuk, mert tisztában voltunk azzal, hogyha a falu hangadóit meggyőzzük, akkor könnyebbé válik a munkánk. Így is történt.

Találkoztunk olyan személlyel, aki azt mondta a belépőknek, hogy a tsz-ben még tökmagot sem fognak enni, nem lesz semmijük sem azoknak, akik belépnek. Azonnal behívtam az illetőt és jegyzőkönyvet vettem fel róla. Az illető kijelentette, hogy aláírja a belépési nyilatkozatot, melyre azt mondtam neki, hogy ne gondolja azt, hogy ezzel akarom kényszeríteni arra, hogy lépjen be a tsz-be. Nem is engedtem neki aláírni, hanem hazaküldtem. Másnap reggel ismét bejött és kérte, hogy aláírassa a belépési nyilatkozatot. Előzőleg tájékoztam erről a személyről és megtudtam, hogy agrárproletár volt. Megmondtam neki, hogy hibáját jóváteheti azzal, hogy legalább 10 személyt beléptet. Ezt vállalta is és még aznap 11 személyt léptetett be, utána pedig 12-iknek ő is aláírta a belépési nyilatkozatot.”⁴⁸

A kampányról készült beszámolók a szokásos sematikus stíluson és nyelvi ritualizmuson túl azért tanulságosak, mert részleteiben rávilágítanak az erőszakos kollektivizálás társadalmiasítására. Tizasülyön az állami gazdaság közel 40 embere és még mintegy 80 fő „társadalmi munkában” végezte a bekerítést. Először a konkrétan kiválasztott középarasztokkal írták alá a belépési nyilatkozatot. Maga a kocsmáros is beléptetett 24 személyt. Nem csupán a kocsmát, hanem a boltot és más falusi tereket is átfogott a propaganda, például „hangos híradóval”, plakátokkal. A kollektivizálás ezen szakaszát inkább már a pozitív jövőképre – s nem az „osztályellenségre” – mutató propaganda jellemezte:

„Nagyon jó volt agitatív szempontból a színes plakát. Főleg, ha az nem a dolgozó parasztok kicsúfolását ábrázolta, nagy hatással volt pl. több színben, amikor az orvos a rendelőben vizsgálta a beteget és a szövegen ez állt. A tsz-ben ingyenes kórházi és orvosi kezelést kapsz, vagy ül az ajtóban a dolgozó paraszt, a másik siet és azt mondja: Te csak pipálj komám, én megyek a tsz-be stb. Sok ötletes színes plakát sok segítséget adott. Erre külön agitációs csoportot alakítottunk ki. Kezdetben előfordult, hogy a plakáton egy épület volt rácsos ablakkal és belül egy nagy bajúszú kulák alatta szöveggel: »Így jár, aki a tsz ellen agitál.« Ezt kétértelműnek tartottuk, hogy félreértés ne legyen, kivontuk a forgalomból.”⁴⁹

⁴⁸ Tsz-jelentések, 1959. március 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 98–100.

⁴⁹ Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 105–109.

Mint kiderül a derűsnek szánt beszámolóból, itt is beidézéssel és más pressziós eszközökkel tevékenykedtek, sőt az erőszakosságot transzformálva a gazdák közé, az egyik kiszemelt középparaszt a beléptetés után maga vált az egyik fő szervezővé, amit így kommentált a jelentésíró: „Ennek örültünk, mi is arra gondolva, hogy ők erőszakoskodhatnak egymással szemben, ebből nem lesz törvénytértés.”⁵⁰

A tsz-be való erőszakos beléptetés Kengyelen közel három hétig tartott. Ebben nagy szerepet játszott az is, hogy az előzetes kimutatás szerint 280 egyéni gazda volt, majd 260 beszerzése után jöttek rá, hogy „még kint van 510 egyéni”.⁵¹ A beszámoló szerint a „[...] legeredményesebb módszer volt a helyi [tsz-] vezetők és tekintélyes [tsz-]tagok tervszerű mozgósítása. Ugyanis a legtöbb beléptetést ők csinálták azok után, amikor felismertük, hogy hogyan használhatjuk fel ezt az erőt eredményesen.” A fegyvernekieket magasabb műveltségűnek tartották, mint a kengyeliakat. Fegyverneken az a hír terjedt, „hogya megérkeznek a szolnokiak, kétszer kell nadrágot cserélni naponta”.⁵²

A Felsőjászsági Állami Gazdaság körül élő parasztok egy része „felajánlás” révén akart megszabadulni a földjétől, miközben a tsz-be nem akartak belépni. Azt mondták, hogy „inkább mennek az ÁG-ba [állami gazdaságba] dolgozni, mert ott minden hónapban megkapják a fizetést”. A beléptetések során a „dolgozó parasztoktól” rendszerint nem fogadták el a pusztá „földfelajánlást” csak akkor, ha egyben a tsz-be is beléptek, mert így biztosítva látták a munkaerőt.⁵³

A megcélzott gazdák reakciójára jellemzően sokszor „úgy nyilatkoznak, hogy a kormány mondja ki, hogy mindenkinek be kell lépni, akkor belépnek”. Kivételes esetekben számoltak be sajátos ellenállási formákról, mint például egy mezőtúri 6 holdas gazdáról, aki vasvillával fogadta a „népnevelőket”, és rájuk uszította a kutyáját is. Az egyik 11 holdas parasztember verbális elutasítását és a helyzethez való alkalmazkodását így fogalmazta meg: „A földet elvihetitek, nem kell. Úgysem sokáig uralkodtok. A kocsit és a lovat azt nem adom, arra még szükségem lesz.” Másutt a régi időkből áthagyományozódott reakció az elbűjás, a helyszín elhagyása volt. Az így cselekvő egyik gazda távolléte alatt a jászfelsőszentgyörgyi párttitkár és tettestársai együtt „háziagitációjuk során, mivel Sz. Z.-t nem találták a lakásán odahaza, az udvart összeforgatták, a kocsit a ház elé húzták és a vadász puskájukkal pedig a galambokra lövöldöztek.” A szokásosan megszállás jellegű megfélemlítési akcióról és garázdaságról konkrétan azért tudhatunk, mert a gazda a minisztériumban panaszt tett. A politikai hatalommal való ilyen típusú kommunikáció, egyezkedés, az ügyek sajátos pártállami nyilvánossága olykor kisebb engedményekkel járt, egy bizonyos pontig „védettséget” jelentett.

⁵⁰ Tsz-jelentések, 1959. március 17. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 105–109.

⁵¹ A földnyilvántartásra jellemző megállapítás: a jászberényi városi tanács szerint a földkönyvek „nem tartalmaznak a valóságnak megfelelő adatokat”. Pártbizottsági jelentések az állami tartalékföldek használatáról. 1957. december 4. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1958. 37. ő. e., 602–607.

⁵² Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 1–10.

⁵³ Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 13–19.

Az „előre” menekülések is a sajátos társadalmi reakciótípushoz tartoztak. 1959 februárjában Túrkevéen is először az idősek mondtak le a földjükről – mivel más megoldásuk nem volt –, vagy pedig haszonbérbe adták azt a tsz-nek. A pártbizottságon azt is feljegyezték, hogy Szolnokon a parasztnak egymás között „soha” szóval köszöntek, ami a történetkutató számára leginkább a tsz adott üzemformájának egy időszakban érvényes elutasítását jelentette.⁵⁴ Hogy sok, az önálló gazdálkodáshoz 1956 után ismét hozzászólt parasztember mennyire végzettszerű sorscsapásnak tartotta a tsz-világot, arra példa a következő eseteleírás:

„Mezőhéken lakik egy igen csavaros észjárású V. J. nevű dolgozó paraszt. Taktikája a következő volt: Mindenről beszélt a végtelenségig, csakhogy a TSz-ről ne legyen idő beszélni, másrészt mint szülőtulajdonos is minden áron borral akarta elütni az időt. Amikor már kevesen voltak kívül a TSz-eken és Ő is kézbe vette a ceruzát, hogy a nyilatkozatot aláírja, megszámlálhatatlanul felvette, letette, egy betűt leírt a nevéből, majd letette a kezéből és így tovább, míg végül is aláírta, de kijelentette: »Aláírtam, de holnap már nem élek.« És másnap valóban – levágott egy közel 300 kg-os hízót és olyan disznótoros vacsorát csapott, hogy még ilyet keveset láttak a környéken.»⁵⁵

A kényszerű belépés tudomásulvételét, egy életforma megszűnését rituálisan megélő gazda vacsorája persze inkább halotti tornak volt szánva.⁵⁶

Mezőhéken a tsz-szervezőkkel szembeni tettelegességre is sor került, amelynek során betörték a községi párttitkár lakásának ablakát, valamint megfenyegették a tanácselnököt. Tiszaszentimrén és Tiszaderzsén a papok házi látogatásaik során a kollektív gazdálkodás ellen érveltek, Tiszaföldváron diákok terjesztettek tsz-ellenes röpcédulákat. Mindezek azonban rövid életű ellenállások voltak, hiszen néhány meggyanúsított ember letartóztatása vagy az egyházügyi hivatalon keresztül történő nyomásgyakorlás sakkban tartotta a helyi társadalmat.⁵⁷

A fiatalok többsége elvándorlással reagált a kampányokra. Akik ezt nem vállalhatták, azok a helyzethez alkalmazkodva akadályozták a munkafelvételt, a takarmány- és állatbeadást. Így történt ez például „Jászberény városában és a kunszentmártoni járásban. [...] A kunhegyesi járásban, Kenderesen, Tiszaroffon több összel kezdő tag visszaküldte a takarmánykivetési ívet, egyesek át sem akarták venni.»⁵⁸

Az erőszakos beléptetés kezdettől fogva ismert volt minden szereplő: a döntéshozók, az agitátorok és a beléptetettek számára. A pártbizottsági jelentésekben ezekről mint „törvényellenességről” vagy „türelmetlenségről” néha igen szűkszavúan megemlékeztek: „Egyes járásokban, városokban, főleg a Jászapáti

⁵⁴ Tsz-jelentések, 1959. február 12. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 13–19.

⁵⁵ Tsz-jelentések, 1959. március 19. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 122–124.

⁵⁶ Vö. Kunt 2003.

⁵⁷ Tsz-jelentések, 1959. február 10. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ö. e., 20–28.

⁵⁸ A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése. 1959. július 9. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 29. ö. e., 124–131.

járásban és Karcagon törvényellenesen jártak el azoknak a dolgozó parasztnak egy részével, akik nem léptek be a tsz-be.”⁵⁹ Az enyhébb, az aláírást sikeresen kikényszerítő – egyébként azonban demoralizáló – pressziós eszköz volt például a különböző hatósági felszólítás, beidézés mellett a kétlakiak „szabadságra küldése”, amíg ők maguk vagy rokonuk nem léptek be a tsz-be.⁶⁰

A megverték, erőszakkal beléptetettek közül sokan írásos panaszt tettek. A fogolylét perspektívájából megfogalmazott levelek címzettje a pártállami sajtó, a rádió és a televízió szerkesztősége volt. Hogy részletesen mi történt az egyes esetekben, sokszor nehéz megállapítani, hiszen a brutalitásokkal kapcsolatos ügyeket a kollektivizálási hadjáratot irányító pártbizottságok vizsgálták ki, amelyek elsődleges célja az elfedés volt. Az eltusolás műveletével szemben nem a leleplezés a történetkutatói célom, arra ilyen módon nincs is szükség, hanem azoknak a szituációknak a leírással egybekötött megértése, amely alapján értelmezhetővé válnak az erőszak-alkalmazás alatti és utáni viselkedésformák. Czinege Lajos Szolnok megyei párttitkár is többször volt kénytelen jelentéseket írni a bejelentett ügyekről, amelyekben rendszerint következetesen tagadta az erőszakosságot. Az egyik jászárokszállási idős levélíró saját bevallása szerint az „örület szélén állt” a zaklatások miatt. Ugyanerről a településről névtelen levelet küldtek, miszerint „félholtra verik a parasztnak”.⁶¹

Törökszentmiklóson a hűtőházi párttitkár és egyben munkásőr, tehát a gazda által ismert személy másik három „népnevelővel” (két fő munkásőrruhában), ittas állapotban az utcán kezdett el kiabálni és fenyegetőzni. A panasztevő elmondása szerint őt mint svábot keresték, s mielőtt a szobába berontottak, feleségének és fiának trágár szidalmazások közepette tiltották meg, hogy az agitálás alatt a lakásba bemenjenek.

„Ekkor beróhant a szobába, nekem jött és mondta, hogy ismersz-e te piszkos sváb. Kiadta a parancsot a vele lévő nőnek, hogy állítsa ki a nyilatkozatot, és közben a legdurvább fenyegetéseket mondta. A legfájdalmasabb az volt nekem, hogy beléd rugok úgy, hogy kimulsz a világból és akkor baszhatod azt a sváb kurva anyádat Német országba. Kérem anyám Törökszentmiklóson van eltemetve. Meghalt 1956. II. hóban 89. évében. Született Magyar országon”.⁶²

A kollektivizálási kampányban a személyes és kollektív múltképek számos – itt éppen a német kitelepítések traumatikus – elemei is a felszínre kerültek,

⁵⁹ A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése. 1959. július 9. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 29. ő. e., 124–131.

⁶⁰ Tsz-jelentések, 1959. február 24. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 30. ő. e., 55–56. A megyei pártbizottság és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti fejlesztési bizottság jelentése, 1959. augusztus 8. Uo., 1959. 29. ő. e., 130–137.

⁶¹ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. és 13. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ő. e., 118–119, 122–123.

⁶² Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 2–3. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ő. e., 38.

érvnek számítottak. A hatgyerekes gazdának három hold saját földje volt, ezen túl bérelt területeken gazdálkodott, így 1951-ben kuláklistára is felkerült, de még abban az évben levették onnan. A tulajdonában lévő terület nagysága alapján az agitátorok szempontjából tehát nem számíthatott befolyásos gazdának. A vele és családtagjaival szemben alkalmazott megalázás sok más esethez hasonlóan „indokolatlannak” tűnik a kollektivizálási eredményesség szempontjából, hiszen számos kifinomultabb módszerrel is elérhették a céljukat. A konkrét esetben nyilvánvalóan nagy szerepet játszott az alkoholos állapot. Az esetleges kivizsgálások során az ittasság enyhítő körülménynek számított, a kampányt irányítók és a tettlegességet elkövetők az alkoholfogyasztást lényegében elfogadott normának tartották az eredményesség, a napi tagszám- és területnövelés érdekében. A fenti ügyet végül azzal a megállapítással kommentálták, hogy bár az érintett gazda és felesége mentálisan és fizikailag belebetegedett a tsz-tagsági nyilatkozat aláírásába, ám az agitátorok semmilyen „törvényteleniséget” nem követtek el, legföljebb az „emelt hangjukat” találták kifogásolhatónak, amit a pártértelmezés szerint éppen a gazda agresszivitása váltott ki. A pártfunkcionáriusok megszokott felelősségáthárító, a pozíciókat egyszerű átfordítással, cserével történő beállítása történt itt is. Az ügyet azért tartották még lezárhatónak, mert szerintük a gazda el fog költözni az egyik fiához, aki egy dunántúli bányában dolgozott.⁶³

A pártszövegek lényegük szerint a konkrét esetek lokalizálásával (például hozzon orvosi látleletet, hol történt, ki látta?) és transzformációval hátrítottak az áldozatra a tettlegességek motivációit. Azt lehet mondani, hogy a technikai felelősséget⁶⁴ vállalták, arra hivatkozva, hogy a panaszolt eset az előírások szerint miért nem történhetett meg, vagy ha mégis, akkor „üzemi balesetnek” számított. Minden további körülményt negligáltak, illetve a bekerített gazda viselkedésével próbáltak összefüggésbe hozni, ahogy az egyik jászárokszálási esetben is történt. 1959. február 16-án egy 15 holdas gazda 25 éves fiát a tanyai istállójukban egy tsz-elnök, egy KTSZ-vezető, egy vadőr és mások megverték, megrugdosták. A helyszíntől közben távoltartott anyja és testvérei közvetlenül nem láthatták a tettlegességet, azonban fenyegetéssel őket is hallgatásra szólították fel. Másnap, a veréskor távol lévő férj a fiával együtt a „pártklubban” panaszt tett. Itt az egyik rendőr feljelentéssel fenyegette meg a feleségét (aki többek között „rablóknak” nevezte a „népnevelőket”). A szokásos cinizmussal javasolták a panaszosoknak, hogy tegyenek feljelentést, hozzanak orvosi látleletet. Czinege megyei párttitkár így folytatta: „N. ezt nem tette meg, azzal a megjegyzéssel, hogy szóra sem érdemes. Ez alkalommal a rendőr őrsparancsnoknak és a jelenlévő elvtársaknak a fiú egy szót sem szolt arról, hogy hidegvízbe akarták állítani, hogy bicskával fenyegették, s el akarták vinni.”⁶⁵ A brutalitások terhes emlékéért tettesek és áldozatok (akik olykor helyet cseréltek)

⁶³ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március 5. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ó. e.

⁶⁴ Bauman 2001: 149.

⁶⁵ Dolgozók bejelentései, panaszos levelei, 1959. március eleje és március 3. JNSzML MSZMP, 1. f. 2. f. cs. 1959. 41. ó. e., 108–111.

különböző okokból egyaránt igyekeztek elfojtani. Az emberek többsége az elvárt racionalitással reagált a történésekre, elfordította a tekintetét.⁶⁶

KOLLEKTIVIZÁLT FÖLD – KOLLEKTIVIZÁLT EMBER NÉLKÜL?

Az 1958 végétől ismét feldúlt agrárvilág állapota a társadalmi kapcsolatokat befolyásoló, egyben történelemformáló tényezővé vált. Az év elejétől létrehozott tsz-ek 25%-áról (402) hivatalosan is úgy nyilatkoztak, hogy csak ősztől fognak a kollektív gazdálkodáshoz. Papíron ez közel 121 000 tagot (az új létszám 34%-át), 756 970 kat. h.-t (ebből szántó 657 765 kat. h.), az összes új szántóterület 35%-át jelentette. A névleges tagság száma ennél is több volt, hiszen főként Szolnok, Heves és Békés megyében, több mint 13 000 olyan termelőszövetkezeti tag élt, akik bár beléptek valamelyik tsz-be, de 1960 elejéig még egyéni gazdálkodást akartak folytatni.⁶⁷

1958 végétől 1959 tavaszáig látványos új típusú begyűjtésre, „tanácsi földosztásra” került sor.⁶⁸ Ennek során az ügyészségi beszámolók visszatérő állítása az volt, hogy minden megyében a párthatározatok és jogszabályok megszegése képezte a fő szabályt. A nagyüzemek határainak kialakítása különféle adminisztratív intézkedésekkel, pszichikai és fizikai nyomásgyakorlás révén ment végbe. A magántulajdonosok földelvételeét hivatalosan „földfelajánlásnak” kellett nevezni. A politikai diktatúra propagandisztikus logikája szöges ellentétben állt a birtokosok, a földművelők racionalitásával. Különösen azért, mert ez számukra a korábbi évek irracionális és a vidéki társadalom (amely 1957–1958-ra részben regenerálódni kezdett) megtartóereje szempontjából károkozó, vákuumot előidéző állami beavatkozásaihoz való visszatérést jelentette. Az apparátusok sem tudták követni a földek tényleges birtoklásának sorsát. Az első hullámban kollektivizált Győr és Veszprém megyében az állammal szemben a tsz-ek nevében jegyezték be az elvett földeket, amelyek ekkor szinte teljesen alkalmatlanok voltak a nyilvántartások pontos vezetésére. A kortárs hivatalos ügyészségi jelentés rögzítette a „tulajdonosváltás”, a „felajánlás” okait. Kutatói szempontból legföljebb a sorrenden kell változtatni, hogy életszerű közelségbe hozzassuk a földet ilyen módon elhagyók motivációit: erőszakos agitáció, ipari munkavállalás, a föld és a lakóhely közötti nagy távolság, öregség és betegség miatti munkaképtelenség.⁶⁹

Az öregként tsz-taggá, földjétől megfosztottá váltak bevallva-bevallatlanul teherré váltak. Az elvileg utánuk fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjarulék összegét.

⁶⁶ A jelenség tágabb összefüggéseire: Bauman 2001: 41–45.

⁶⁷ Információs jelentés, 1959. május 25. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 485. ő. e.

⁶⁸ A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról. 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁶⁹ A Legfőbb Ügyészség jelentése, 1959. május 27. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 111–119.

„A tavasz folyamán ezeket az öregeket tagként szervezték be a tsz-be, földjük használatáért pedig földjáraadékot vagy haszonbért ígértek. Most csak az öregek a kötelező nyugdíjjárulék, stb. fizetés miatt, semmit sem kapnak. A szövetkezetek vezetői félnek megmondani az ilyen tagoknak a való helyzetet. [...] A vezetőség tanácstalan, az öreg tagok kizárásának gondolatával foglalkoznak vagy pedig pártoló tagként való felvétellel akarják az öregek helyzetét megoldani.”⁷⁰

Közel 2000 településen szabták újra a földterületek határait, sokszor megismételve az eljárást.⁷¹ Ott, ahol az egyéni gazdaságok mintegy háromnegyedét felszámolták, a települést – ünnepélyesnek szánt keretek között – „termelőszövetkezeti községgé” nyilvánították.⁷² Hivatalosan ezt az eljárást „általános földrendezésnek” nevezték, s ennek megfelelően húzták meg a nagyüzemi táblák határait. Ezzel szemben, ahol még nem érték el a megfelelő százalékot, ott az eleve több konfliktussal járó földcserék és az ún. részleges tagosítási eljárások következtek.⁷³

A radikális tulajdonváltások mellett egy hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus is éreztette hatását. A korlátozott módon figyelembe vehető tanácsi nyilvántartás szerint a bejelentett munkanélküliek száma 1959 májusában 50 ezer fő volt, de azt a statisztika készítői is jelezték, hogy „ennél lényegesen nagyobb” volt a tényleges mennyiség, ugyanis a tanácshoz csak végső esetben fordultak az emberek. 80%-uk (40 ezer fő) városi és 20%-uk községi lakos volt. Nemek szerinti bontásban 60%-uk nő volt, 15%-uk pedig eleve csökkent munkaképességűnek számított. Mintegy 20%-uk családfenntartó, 19%-uk egyedülálló, a maradék 61% pedig családtag. Sokatmondó volt az a megállapítás, miszerint 39%-uk számára „az elhelyezkedés létkérdés volt”.⁷⁴ Konkrétan utaltak arra, hogy a mezőgazdaság nem volt képes megfelelő mennyiségű és minőségű munkát nyújtani, ami a városba költözés egyik döntő kiváltója lehetett.⁷⁵ Baranya, Fejér, Komárom és Veszprém megyék kivételével mindenütt csökkenő paraszti lakosság-számot mértek. Budapestre 1959 első negyedében kb. 28 800 vidéki dolgozó jelentkezett be állandó vagy ideiglenes jelleggel. Hasonló tendencia érvényesült

⁷⁰ A Termelőszövetkezeti Tanács Titkárságának jelentése a Veszprém és Fejér megyei tapasztalatairól, 1959. július 31. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 150–155.

⁷¹ A bizonytalanság hónapokig eltartott. A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷² A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷³ A községi tanácsi vezetők az „önkéntes földcserét” eleve magvalósíthatatlannak tartották. A KB Mezőgazdasági Osztályának tájékoztató jelentése a most folyó földrendezési munkákról, 1959. augusztus 17. MOL M-KS-288. f. 28. cs. 1959. 9. ő. e., 104–109.

⁷⁴ A nők elhelyezkedése különösen a városokban jelentett komoly problémát: „Pl. Komlón 900, Debrecenben 536, Szentesen 500, Szegeden 3650, Nagykőrösön 312, Csongrádon 800, Ózdon 600, Sztálinvárosban 503 fő munkára jelentkező nő foglalkoztatását nem tudják biztosítani. A nők és fiatalok problémája nem újkeletű, ez évek óta halmozódik, [...]” PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 547. ő. e.

⁷⁵ Vö. Belényi 1996: 159–177.

Miskolcon és Pécsen is. A legnagyobb mértékű elvándorlást Bács-Kiskun, Békés, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár és Szolnok megyéből jelentették. Bács-Kiskun megyéből 1955-ben 13 000, 1956-ban 16 000, 1957-ben 24 000, 1958-ban 13 000 munkakereső költözött el. Az ingázók jelentős része más megyébe, városokba járt dolgozni. Munkavégzés céljából például Csongrád megyéből 12 000, Békésből 11 000, Szabolcs-Szatmárból 25 000 fő utazott rendszeresen.

A helyben maradók konfliktusait fokozva, a kollektivizálás és a munkaerő-felleg összefüggései is újabb kortársi tapasztalatot jelentettek:

„Előzetes számítások szerint pl. Baranya megyében egy parasztgazdaságra jelenleg kb. 4 hold földterület jut. A termelőszövetkezet szervezése során a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréssel az egy főre eső földterület kb. 9–10 hold kell, hogy legyen. Ha a mezőgazdasági termékek jelenlegi termelésének összetételében lényeges változás nem következik be, pl. a belterjes gazdálkodásra való áttérés – úgy a megyében kb. 25–30 000 mezőgazdasági dolgozó válik feleslegessé. A mezőgazdaság gépesítésének hatása egyes területeken, ha kisebb mértékben is, de érezhető. Pl. Bács-Kiskun megyében az állami kísérleti tan- és célgazdaságoknál kifejezetten a gépesítés következtében 1957 óta kb. 3600 fővel csökkent a munkaerő-szükséglet.”⁷⁶

A földjáradékról szóló rendeletben rögzített kifizetést a tsz-ek általában már a kezdetektől nem teljesítették, mert rendszerint nem volt miből fizetni. Az országosan számított átlag 1959 májusában a jövedelem 5,6%-a (a rendelet felső határa 25%) volt. Ezt a helyzetet a tanácsok is elfogadták, holott kötelesek lettek volna a rendeletet betartatni.⁷⁷

1959 nyarán a napi munkában, így például az aratásban is megmutatkozott az, hogy a tsz-be kényszerítettek a legkülönbözőbb módon kerültek el a kollektív munkavégzést. Számos helyről jelezték, hogy a volt középparasztok azzal érveltek, ők egyéni gazdaként sem végeztek kézzel aratást, „s nem azért léptek a tsz-be, hogy ott arassanak”. Másrészt az agitációs időszakra utalva hangsúlyozták, hogy akkor őket a „nagyüzemi gazdálkodás előnyei”, s főleg a gépi aratás lehetőségei alapján léptették be. „A középparasztokon túl, a tsz-ek többi tagjainál is elég nagy húzódozás van az aratástól. Olyanok, akik mint egyéni gazdák, mindig maguk arattak, »most betegek, nem bírják az aratást«. Helyenként az aratást a tsz-tagok részibe[n] szeretnék végezni, azt mondják, »aratni csak résziben lehet.«”⁷⁸

1959 nyaratól a jelentésekben „ideges parasztokról”, a falu „máról-holnapra változó” hangulatáról és az „aktivizálódó ellenségről”, „kilépési hangulatról” számoltak be. A látványos munkaerőhiányt sok helyen – a családtagok és gyerekek

⁷⁶ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. szeptember 17. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 547. ő. e.

⁷⁷ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. május 25. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 485. ő. e.

⁷⁸ PTO-jelentés a munkaerő foglalkoztatottságról, 1959. június 11. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 491. ő. e.

mozgósításán túl – a katonaság beállításával próbálták pótolni.⁷⁹ A föld többségét már kollektivizálták, azonban az annak művelésére alkalmas ember egyre kevesebb lett.

* * *

A „sűrített népnevelő” az informális szóhasználatban a gumibotot jelentette.⁸⁰ Bár 1956 vereségtudata a kollektivizálás végrehajtásában nyilván meghatározó volt, mégis azt állítom, hogy a feltárt esetek alapján majd csak egy újabb, 1960-ra átnyúló koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a gazdák többségét a tsz-ekbe. Ezzel nem azt mondom, hogy a „sűrített népnevelővel” mindenki közvetlenül találkozott. A kitűzött nagyságú területfoglaláshoz és létszám-biztosításhoz arra nem volt szükség, elég volt annak létezéséről tudni, hallani. A szóbeli interjúk visszatérő hivatkozása, tömeges tapasztalata ez.

Az egyéni gazdaságok felszámolására a szovjet típusú rezsimekben az állami beavatkozás, a terror révén került sor, mert azok egy erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program keretében elemi akadályt képeztek. Egyrészt a központi elosztási, tervgazdálkodási rendszerben így láttak esélyt az ellenőrzött begyűjtésre és részleges elosztásra, másrészt a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek minimalizálására, míg sokak esetében kiiktatására. A „projekt” kampányszerű végrehajtásának módja és időzítése közvetve vagy közvetlenül az összes emberi együttélési formát, vagyis az egész társadalmat érintette. A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek. Ugyanakkor feltétlenül utalni kell az erőszakos kollektivizálásra mint a politikai diktatúra társadalmiasításának egyik jelenségére. A hatásoknak mérhető materiális és immateriális elemei vannak, amelyek feltárása még jelentős társadalomtudományi feladat. A mindkét oldalról szándékoltan létrehozott szovjet zónán belüli meghatározottságból is kiindulva – bár ezt a társadalmi operációt az akkori magyar párt- és állami döntéshozók indították el – a végrehajtás gyakorlata számos elemében egy sajátos dinamikát, önjáró folyamatot, módosulást eredményezett. A kollektivizálás történelmi perspektívába helyezett példáján is igazolva láthatjuk azt, hogy a „társadalmat” leginkább a következő, összetett tényezők alkották a politikai diktatúrában: a „szocializmus projektje”, a hagyományos struktúrák megtartóereje, az iparosodás és végül a „társadalmi autonómia” mindennapi miliói.⁸¹

⁷⁹ PTO-jelentés a munkaeő foglalkoztatottságról, 1959. július 20. és november 12. MOL M-KS-288. f. 11. cs. 516. ó. e., 574. ó. e.

⁸⁰ Információs jelentések a lakosság hangulatáról, 1957. április 17. PML MSZMP, 2. f. 8. cs. 1. ó. e., 18–19.

⁸¹ Ö. Kovács 2009.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (BAZML)
Mezőcsát, MSZMP, Encsi Járási Bizottság iratai
- Győr-Sopron Megyei Levéltár (GYSML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (JNSzNL)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Komárom-Esztergom Megyei Levéltár (KEML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Magyar Országos Levéltár (MOL)
M-KS-288. f. 11. cs. Információs anyagok vezető testületi tagok részére (1957–1989).
M-KS-288. f. 22. cs. MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály iratai (1957–1989).
M-KS-288. f. 28. cs. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály iratai (1957–1966).
XIX-B-14. Országos Rendőrfőkapitányság iratai (1950–1979).
- Pest Megyei Levéltár (PML)
MSZMP Megyei Bizottság iratai
- Agitációs érvek* 1959: Kiadja az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága mellett működő Agitációs Bizottság, Kecskemét.
- Oros Iván (szerk.) 1994: *A falu és a mezőgazdaság társadalmi és gazdasági jelzőszámai. Adatgyűjtemény.* (Társadalomstatisztikai közlemények.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balázs Zoltán 1998: *Modern hatalomelméletek.* Budapest.
- Bauerkämper, Arnd 2002: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.* Köln.
- Bauman, Zygmunt 2001: *A modernitás és a holokauszt.* Budapest.
- Belényi Gyula 1996: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963).* Szeged.
- Bokovoy, Melissa 1998: *Peasants and Communists. Politics and Ideology in the Yugoslav Countryside, 1941–1953.* Pittsburgh.
- Erikson, Erik H. 1991: *A fiatal Luther és más írások.* Budapest.
- Fitzpatrick, Sheila 1994: *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization.* New York.
- Honvári János 1997: Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958). In: Honvári János (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* Budapest, 427–576.
- Kiss Balázs 2002: A tapasztalat történetétől a történetírás tengelyéig. In: Szekeres András (szerk.): *A történész szerszámládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. A „Történelem – társadalomtudományok” konferencia anyagai.* Budapest, 51–64.

- Ö. Kovács József 2008a: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég* 13. 1. 37–69.
- Ö. Kovács József 2008b: Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 331–351.
- Ö. Kovács József 2009: A színlelt szocializmusról. In: Halmos Károly et al (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 483–491.
- Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.) 2009: *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc.
- Kunt Ernő 2003: Emlékezés és felejtés, avagy a halál három kalapja. In: Kunt Ernő: *Az antropológia keresése. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 163–177.
- Lánczi András 2003: A politika alapfogalmai. In: Gallai Sándor – Török Gábor (szerk.): *Politika és politikatudomány*. Budapest, 29–44.
- Orbán Sándor 1972: *Két agrárforradalom Magyarországon. (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961)*. Budapest.
- Pataki Ferenc 2001: Identitás–személyiség–társadalom. Az identitáselmélet vitatott kérdései. In: Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*. Budapest, 108–159.
- Pető Iván – Szakács Sándor 1985: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest.
- Ricoeur, Paul 1997: Bevezető előadás. Tanulmányok az ideológiáról és az utópiáról. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 117–126.
- Scott, James C. 1998: *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. New Haven – London.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2003: Az agrárium 1945-től napjainkig. In: Estók János et al (szerk.): *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 261–339.
- Varga Zsuzsanna 2009: Megtanulták a leckét? A magyar pártvezetés és a kollektivizálás, 1958–1961. In: Halmos Károly et al (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest, 463–474.
- Viola, Lynne 1996: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York – Oxford.